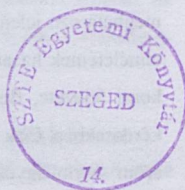

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA

FAZEKAS SÁNDOR:

„A SOKNYELVŰ TOLMÁCS”

– A SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK FORRÁSAI,
MŰFAJ- ÉS ESZMETÖRTÉNETI JELLEMZŐI –

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÉMAVEZETŐ: KESERŰ BÁLINT PROFESSOR EMERITUS

SZEGED, 2007.

Fazekas Sándor „A soknyelvű tolmács”. A Sebes agynak késő sisak forrásai, műfaj- és eszmetörténeti jellemzői című disszertációjának összefoglalása

A *Sebes agynak késő sisak* című versciklust már felfedezése óta jelentős figyelem övezi a kora újkori magyar történelemre vonatkozó verses források sorában; e figyelem ellenére azonban több kérdést máig nem sikerült megválaszolni. A harmincéves háború legfontosabb személyiségeit és országait bemutató versciklust Komlós Zoltán illesztette Klaniczay Tibor manierizmus-konceptiójához, mint 1630 körüli költészetünk protestáns szellemében fogant, ám az újsztoikus filozófia hatását is magán viselő darabját; ő volt az, aki a versciklus teljes szövegét a Régi Magyar Költők Tárában is megjelentette, Prágai András életművéhez kapcsolva az alkotást. A mű rajta kívül is számos kutató (köztük leginkább Keserű Bálint és Bene Sándor) figyelmét felkeltette, azonban a versciklus értelmezését erősen akadályozta, hogy latin forrása teljesen ismeretlen volt, vele kapcsolatban csupán hipotézisek láttak napvilágot. Voltak, akik valóságos fejedelmi-hadvezéri képtárat gyanítottak a verssorozat hátterében. A kérdés felderítését Juhász Leventével közösen kezdtük el,¹ s végül nekem adatott meg az a szerencse, hogy minden kétséget kizáróan azonosíthattam a versciklus forrásául szolgáló művet, amely az Apponyi-gyűjtemény katalógusában, a 2024-es tételszám alatt szerepel. A versciklus forrásául szolgáló mű Johann Joachim Rusdorf *Elegidia et poematia epidictica...*² című, metszetekkel illusztrált későhumanista versgyűjteménye. A kiadvány 1631-ben, uppsalai impresszummal, névtelenül jelent meg. Az attribúció a Magyar Evangélikus Levéltár Rusdorf-másolata alapján már a 18. században is elfogadott volt; a címlapon feltüntetett kiadási hely azonban valószínűleg koholt, ez azonban, jól megokolható. Bizonyos katalógusok (*Antiquarian Booksellers Association*, *Löwendahl Rare Books*) Frankfurtot jelölik meg kiadási helyként, kiadóként pedig Friedrich Hulsius; ezen információt az uppsalai egyetemi könyvtár példányának előzéklapján található, valószínűleg 1932-es könyvaukción bejegyzés is megerősíteni látszik.³ Ugyanakkor a British Library katalógusa a metszetek készítője, az ifjabb Crispin van de Passe akkori tartózkodási helye alapján Párizst veszi fel valószínű kiadási helyként. Nézetem szerint itt nem elsősorban az a kérdés, hogy hol jelent meg, hanem az, hogy az impresszum miért éppen Uppsalát jelöli meg a kiadás helyeként: ennek oka az 1631-es svéd előrenyomulásban keresendő, amely a protestáns országok katolikus elnyomás alóli felszabadítására irányult. Miután sorra veszi a versek filológiai, történelmi és művelődéstörténeti vonatkozásait, a dolgozat megkísérli annak magyarázatát, hogy a magyar nyelvű változat miért ennyire heterogén tartalmú: hogyan lehetséges, hogy ennyire sokféle vonatkozással rendelkezik. A sokféleség oka is igen összetett; egyfelől a körülményekben, másfelől magában az iratban keresendő. Az előbbieket közismertek: a mű egy olyan korban keletkezett, amikor a független Erdély utolsó nagy virágzását élte; ez a virágzás éppúgy volt szellemi, mint politikai jellegű. Az irat fordítója minden bizonnyal abból a szellemi körből került ki, amelynek tagjait már a kortársak is heidelbergi peregrinusoknak nevezték, s amely a kor egyik legműveltebb magyar értelmiségi

¹ Szintén vele együtt készítettük el a latin forrást, annak metszeteit és a magyar változatot tartalmazó kiadásunkat, amely sajtó alatt van.

² A mű teljes címe az első, metszetekkel díszített címlapon: *ELEGIDIA ET POEMATIA epidictica unâ Cum ad vivum expressis Personarum iconibus*. Impressa Uppsaliae. A második címlapon szereplő cím: *ELEGIDIA ET POEMATIA EPIDICTICA praecipuas praecipuorum & maxime clarorum virorum, qui hoc tempore in primis vixerunt & innotuerunt. Virtutes & actiones ac totius Europae praesentem & futurum statum instantia; Anno MDCXXXI.* (Díszes elégiák és versek, a legkülönlegesebb és leghíresebb, ma élő és ismert férfiakról. Erényekről és tettekről, illetve egész Európa jelenlegi és eljövendő állapotáról.)

³ Ez utóbbi adatot Jürgen Beyer bocsátotta rendelkezésemre; szívességéért ezúton mondok köszönetet.

csoportja volt. Ehhez járul még, hogy az eredeti művet korának egyik méltatlanul elfeledett figurája készítette, aki gazdag jogi-humanista műveltsége és a kortárs eseményekben való közvetlen szerepe miatt igen fontos kortárs szemtanúként értékelhető, akinek viszonylag objektívnek mondható nézőpontját nem torzítják el a kor igen-igen mély nemzeti, vallási és társadalmi ellentétei. Ez egy igen izgalmas korszak, hiszen (Keserű Bálint két kifejezésével élve) a 'nem-reneszánsz hermetizmus', illetve a 'rajongók', váradalmak kora jelentős szellemi erjedést, gyarapodást hozott mind a vallásos, mind a világi jellegű kultúrában. Ugyanakkor a vallási ortodoxia erői is megnövekednek, további szellemi fellendülést indukálva; a jezsuita ellenreformáció például nemcsak felekezeti harcokat, hanem új kultúrprogramot és igen jól működő oktatási rendszert is magával hozott, s ez a lutheránus, illetve a kálvinista ortodoxiáról is elmondható. A harmincéves háború hihetetlenül gazdag eseménytörténete és irodalmi, illetve irodalom alatti termése is hozzájárult ahhoz, hogy egy igen sokrétű motívumrendszer, beszédmódok összetett hálózata alakulhatott ki; ezek jelentős része tükröződik a fordításban.⁴ Ez úgy lehetséges, hogy az eredeti mű műfaját a fordítás nem vehette át, hiszen az a korabeli magyar költészettől részben idegen, neolatin eredetű struktúra volt. A fordító az idegen eredetű anyagot a kortárs magyar hagyomány toposzkészletével és műfaji rendszerével töltötte fel: nem csupán szolgáian fordította, hanem, mint látható lesz, módosította és nosztrifikálta is a latin versciklust. Elsőként ismertetem az általam azonosított szerzőre vonatkozó információkat, s bemutatom azt az életművet, amelyben az eredeti alkotás született. Ezután elemzem az latin variáns változatainak szövegszerű eltéréseit, majd azoknak a magyar hagyomány számára sikeresen adaptálható szerkezetét, illetve a kitapintható műfaji változatait vizsgálom, végül pedig a versciklus párhuzamait a kortárs magyar irodalmi hagyomány jelenségeivel, illetve megkísérlem a szerzőség kérdésének az eddigieknél megnyugtatóbb lezárását. E munka tanulságait felhasználva igyekszem kideríteni, hogy a neolatin hagyományok hogyan alakulnak át a harmincéves háború korának népnyelvű, propagandisztikus irodalmára jellemző, egyedi változattá; s ami talán még izgalmasabb, hogyan őrzi mégis a megváltozott fordítás az eredeti bizonyos sajátosságait. Módszerem összehasonlító filológiai jellegű, amely nem nélkülözheti a történelmi, művelődéstörténeti, poétikai és a retorikai megfontolásokat sem.

A forrásváltozatok tanulságai

A latin eredetinek több variánsa is ismeretes: a leghosszabb kiadás a *Scena Europaea* [...]címmel, 1628-ban (nyomdahely megjelölése nélkül) és 1631-ben, Stralsundban látott napvilágot. Ez az egyetlen olyan változat, amely előszót is tartalmaz; e kísérszöveg segít értelmezni a mű struktúráját. Ez a struktúra egyfelől a világszínház-toposzt, másfelől pedig az állam-test metaforát alkalmazva rendezi el a szereplőket, a mű elején a kortárs királyokat, fejedelmeket, hadvezéreket és diplomatákat, a végén pedig az allegorikus alakokat szerepeltetve: olyan országokét, amelyek leginkább megszenvedték a háborút.

Ezen kívül is előkerült egy olyan, másik *Scena*-változat is, amely terjedelmét tekintve igen hasonló az *Elegidiához*, ráadásul egy további magyar szereplőt is tartalmaz: Bethlen Gábor mellett, kinek monológja mindegyik változatban megtalálható, Bethlen István kormányzó alakja is szerepel a műben. Az összevetés során az derült ki, hogy a fordítás feltehetőleg az *Elegidián* alapult, a verscikluson azonban a rövidebb változat hatása is érezhető valamelyest, anélkül, hogy a magyar változatba Bethlen István kormányzó alakja átkerült volna.

⁴ A korszak szellemi életére l. BENE Sándor: *Theatrum Politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. EVANS, Robert John Weston: *Das Werden der Habsburger Monarchie*. Böhlau, Wien–Köln, 1989.; HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. (Humanizmus és reformáció 21), Balassi Kiadó, Budapest, 1994.; TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Gondolat, Bp., 1978.

A versciklus egyes verseinek bemutatása

A *Sebes agynak késő sisak* és az *Elegidia* közös versein végighaladva először röviden bemutatom az egyes történeti alakok pályájának főbb állomásait, majd a latin és a magyar változat tartalmi eltéréseit mutatom be, és ha szükséges, kitérek a forrás alapján a magyar versciklus másolatán végrehajtandó emendációkra is. Mivel a magyar változat önálló versei (*Buquoi, Dampierre, Hungaria, Pápa, Religio ad Samaritanos Christianos*) jelentős különbségeket látszanak mutatni a latinból átvettekhez képest, azok feltehetőleg magától a fordítótól származnak, akit ez öt vers esetében egyszersmind szerzőnek tekinthetünk. Ez a jelentős műveltséggel és fordítási, verselési tapasztalattal rendelkező magyarító igyekezett egyrészt „megszínlenni”, felékesíteni munkáját, másfelől pedig a betoldásokkal igyekezett magyar érdekű, illetve vallási szempontból fontos darabokkal kiegészíteni a művet. A betoldások jelentős műfaji gazdagságot mutatnak: az antik irodalomból és mitológiából éppúgy merít párhuzamokat a fordító, mint a görög-római, európai vagy magyar történelemből, a sztoikus bölcsességekből, közmondásokból, vagy éppen a morális tanulságokban bővelkedő állatmesékből. Ezek után még lényegesebb, hogy ki lehetett ez az eruditus fordító.

A magyar változat szerzője

A kutatás kezdetén, a forrás megtalálásakor úgy látszott, hogy Komlovszki hipotézise, mely szerint a *Sebes agynak késő sisak* szerzőjeként Prágai András lenne, cáfolható. Az az újsztoikus eszköztár és toposzkészlet ugyanis, amely Komlovszki érvelésének gerincét adja, nem azért van meg a magyar versciklusban és a *Fejedelmek serkentő órájában* (e mű Bártfán, 1628-ban jelent meg, a híres eredeti szerzője Antonio Guevara), mert azokat ugyanaz a szerző fordította volna, hanem azért, mert mindkét munka eredetije az újsztoikus értékrendet képviseli. Minél tovább foglalkoztam azonban Prágaival, annál inkább szaporodtak az érdekes egybeesések, összecsengések Prágai és a *Sebes agynak késő sisak* között, amelyek mégis Komlovszki elmélete mellett látszanak szólni. Ezek a közös pontok a szöveg eddig feltáratlan vonatkozásainak vizsgálatához vezettek, s fényt vetnek mind a fordítóként sejtett Prágaira, mind pedig a *Sebes agynak késő sisak*ra. Prágai András reprezentatív műve, a *Fejedelmeknek serkentő órája* két fordítói előszava (Rákóczi Györgyhez, a későbbi erdélyi fejedelemhez, illetve az olvasóhoz címezve) olyan forrásokat használ fel, amelyek a történetmondásra, illetve a históriák felékesítésének módjaira vonatkozólag fontos értelmezésbeli támpontokat adnak a *Sebes agynak késő sisak* fordítói betoldásait illetően. Johannes Heidfeld Sphinx theologico-philosophica (Herborn, 1600), Natale Conte Mythologiája, és Piero Valeriano Hieroglyphicája (Hanau, 1605)⁵ közül ez utóbbi kettő hatása kimutatható a *Sebes agynak késő sisak* betoldásain: a fordító által beillesztett mitológiai példák felhasználása, illetve a Religio-vers kaméleon-”hieroglifája” e két mű szemléletének hatását mutatja, melyeket Prágai előszavai szó szerint is idéznek. Az az érv, hogy Prágai az irénizmus legfőbb teoretikusaként ismeretes David Pareusnál védte meg disszertációit, így maga is a felekezetek közötti megbékélés híve volt, nem tűnik perdöntőnek, hiszen e szerzőnek egy meglehetősen szarkasztikus hangvételű jezsuitaellenes pasquillusa is ismeretes.⁶ A *Fejedelmeknek serkentő órája* olvasóhoz írott előszava pedig még markánsabban szól Prágai békülékenysége ellen. Talán a mű furcsa címadása („eső után köpönyeg”) is megmagyarázható: a protestáns prédikátor harcra buzdító versciklusának ironikus címadása mögött az új fejedelem, I. Rákóczi György óvatos politikájának bírálata áll.

⁵A kézikönyvek számos kiadása közül az általam felhasznált változatok adatait közlöm.

⁶RMKT. XVII/8,1976, 1. számú vers, kezdősora: „Por fövényen épült, nedvességtől örült jezsuitáknak hiti[...]”